

КОЛИ НАРОДИВСЯ ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ?

Порівняно нещодавно Верховна Рада України ухвалила, що 2010 р. належало відзначати 440 років від дня народження запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного. Чи правомірна з наукового погляду ця хронологічна установка, визначена вищим органом законодавчої влади? На основі вивчення джерел, що дійшли до наших днів, а також застосовуючи спеціальні дослідницькі методики, зокрема графологічний аналіз, у цій статті реконструйовано дату народження славетного гетьмана.

Фахівцям добре відомо, що точно встановити час народження гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного неможливо, оскільки у розпорядженні дослідників немає документа на кшталт метричного свідоцтва. Через це не зовсім зрозумілою видається позиція тих авторів, які називають певну дату народження П.Сагайдачного, не переймаючись її обґрунтуванням. Приміром, в одній із праць роком появи на світ майбутнього запорозького гетьмана визначено 1550 р.¹ В іншій читаємо: «У сім'ї дрібного українського шляхтича приблизно у 1570 р. народився хлопчик, якого нарекли Петром»². У подібній констатуючій манері пишуть автори ще однієї книги: «Петро Конашевич-Сагайдачний народився близько 1577–1578 рр. у селі Кульчицях (нині Самбірського району на Львівщині) ймовірно в родині українського шляхтича»³. Як бачимо, названі дати народження П.Сагайдачного – 1550, 1570, 1577–1578 рр. – вельми різняться, а першу та останню з них розділяють майже три десятиліття! Відтак неважко перекоонатися, що вивчення істориками цього питання непереконливе та аж ніяк не вичерпане.

Через жалюгідність джерельної бази, пов'язаної з особою П.Сагайдачного, для встановлення найбільш вірогідної дати його народження вкрай важливий вибір науково прийнятної методики та дослідницького інструментарію. На нашу думку, потрібно насамперед ретельно дослідити датовані рукописні матеріали, в яких відображено об'єктивну інформацію про психофізичний стан запорозького гетьмана. Ідеться про потребу здійснити графологічний аналіз почерку П.Сагайдачного. Істотні опосередковані дані про його вік може дати вивчення фізичних можливостей, продемонстрованих у бойовій обстановці, аналіз сімейного стану, а також іконографія гетьмана 1620-х рр. Отже стисло розглянемо джерельні матеріали та повідомлення.

* Сас Петро Михайлович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.: Історичні есе у 2 т. – Одеса, 2006. – Т.1. – С.214–215, 219.

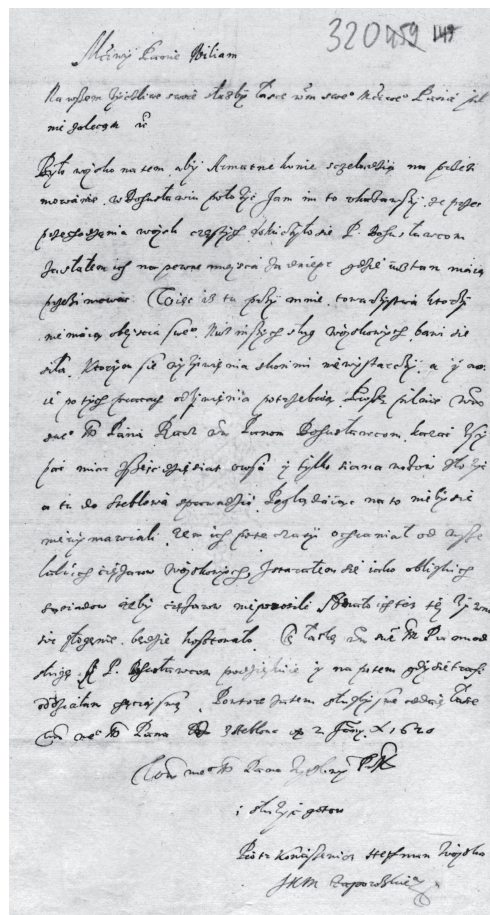
² Апанович О.М. Гетьмани України й кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.10.

³ Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.24.

Почерк П.Сагайдачного як визначник вікових особливостей автора

Доведено, що почерк людини зазнає певних змін залежно від обставин її життя та фізичного розвитку. Макроознаками почерку вважають, зокрема, нахил, форму та розміри літер, напрямок рядків, відстань між словами й рядками, величину берегів, натиск, форму петель, а мікроознаками – специфіку написання великих і малих літер, цифр⁴. Досліджуючи почерк П.Сагайдачного, скористаємося двома його листами, написаними з інтервалом у два роки, причому останній з'явився за кілька місяців до смерті гетьмана. Ідеться про його власноручний лист до богуславського підстарости С.Вільяма, датований 2 січня 1620 р.⁵, а також до литовського польного гетьмана Криштофа Радзивілла від 23 січня (за н. ст.) 1622 р., під яким П.Сагайдачний зробив підпис власною рукою⁶.

Текст листа П.Сагайдачного від 2 січня 1620 р. до С.Вільяма написано на одному аркуші польською мовою, він має 25 рядків разом із підписом (див. ілюстр.1). За браком місця не розглядатимемо детально найважливіші його графологічні особливості (цьому, а також листу запорозького гетьмана до К.Радзивілла від 23 січня 1622 р., буде присвячено іншу публікацію, яка готується до друку). Звернемо увагу, зокрема, на деякі риси підпису П.Сагайдачного, представленого у рядку №22: **Wm me° M Pana Zycziwy PK** (В[ашої] м[илості] м[ого] м[илостивого] пана доброзичливий П[етро] К[онашевич]). Ця етикетна формула засвідчення поваги до адресата завершується ініціальними літерами **PK** (P[iotr] K[onaszewicz]). Висота літери **P** по вертикалі становить 1,2

Ілюстр.1

Перший аркуш власноручного листа запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного до богуславського підстарости С.Вільяма (2 січня 1620 р.)

⁴ Щеголев И., Чернов Ю. Графология XXI века. – Санкт-Петербург, 2008. – С.57–58. При дослідженні макро- й мікроознак почерку П.Сагайдачного ми спиратимемося на певні елементи методики, якої дотримуються автори цієї монографії.

⁵ П.Конашевич до С.Вільяма, 2.I.1620 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Potockich z Łańcuta (далі – APL). – Rkps.№9. – Cz.1. – S.320.

⁶ П.Сагайдачний до К.Радзивілла, 13(23).I.1622 // AGAD. – Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz.II. – Rkps.№804. – S.2.

від висоти літери **W**⁷ у слові **Woyska** (рядок №24), а ширина по горизонталі з урахуванням розчерку – 2,5 від цієї величини. Відповідні параметри літери **K** – 2,2 та 2,5. Обидві ці графеми написані у два прийоми. Хвиляста лінія рядка №22, яка піднімається, причому і на його початку, і наприкінці, може сигналізувати про гнучкість, вивертність розуму та загальну оптимістичну налаштованість. Значний нахил графем цього рядка, розмашисті початкові штрихи, великий перепад у висоті при написанні першого та наступних елементів літер, наявність вельми високих великих і дуже маленьких рядкових літер, вузьких петель і загострених елементів графем, тонких і сильних натисків пера, чималих відстаней між словами та окремого написання літер у словах є відображенням імпульсивного, вибухового характеру, нестримного потягу до домінування над іншими. Маємо певні підстави й для припущення про властиві авторові почерку високу самооцінку, спритність, меткість та розвинене інтуїтивне начало. Перелічені ознаки вказують на тверду руку, гострий зір, а також велику практику письма.

У рядках 24 та 25 подано повний підпис П.Сагайдачного з його гетьманським титулом:

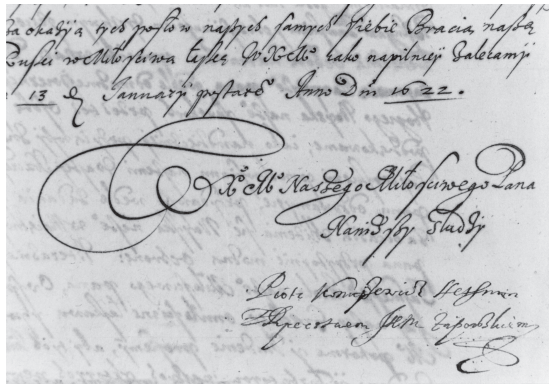
*Piotr Konaszewicz Hethman Wojska
IKM Zaporozkie*⁸

(Петро Конашевич, гетьман Війська
Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького)

Є підстави стверджувати, що у цьому підписі доволі виразно простежується бажання П.Сагайдачного особливим чином вирізнити насамперед ініціальні літери свого імені та прізвища. Це проявилось у вельми акуратному та геометрично вивіреному їх виведенні порівняно з іншими аналогічними літерами. Підтвердженням цього також є унікальна для листа запорозького гетьмана манера написання літери **K** – ідеться про надзвичайно велику та розмашисту верхню частину її другого елемента. Попри те, що П.Сагайдачний писав прикінцеві рядки у швидкому темпі (так само, як увесь текст листа), він помітно більше стежив за тим, щоби вони були рівними – відтак рядки написані ніби під шнурок. Приміром, рядкові частини графем рядка №25 перебувають на однаковому віддаленні (24 мм) від нижнього краю аркуша. Усе це можна розглядати як вказівку на вміння концентруватися та прораховувати наперед наслідки своїх дій. У цьому випадку вочевидь ідеться й про амбіційність того, хто писав, його любов до слави, повагу до титулу гетьмана Війська Запорозького та прагнення продемонструвати авторитет гетьманської влади своєму адресатові. Те, що П.Сагайдачний міг писати навіть міліметровими літерами, за потреби ретельно вивіряв контури графем, нерідко робив сильні натиски, прикрашав текст вигадливими геометризованими, композиційно цілісними складними

⁷ Літера **W** розпочинається з розмашисто написаного дугоподібного початкового штриха (найбільша ширина цієї дуги 2,0 мм), що повернув униз до лінії рядка з нахилом праворуч під кутом близько 38°, утворивши перший елемент графеми. По вертикалі він дорівнює 4,5 мм, а другий елемент – 1,3 мм (третій елемент дещо менший від останнього). Ширина цієї літери в основі становить 5,0 мм.

розчерками пера, слугує наочним доказом того, що він мав гострий зір, тверду руку, самовладання, велику здатність концентруватися й орієнтуватися, добру реакцію та моторику руки. Звісно, такими рисами могла похвалитися людина у розквіті фізичних, інтелектуальних сил.

Ілюстр.2
Підпис запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного у листі до литовського польного гетьмана К.Радзивілла (13 (23) січня 1622 р.)

Коротко розглянемо підпис П.Сагайдачного у листі до литовського польного гетьмана К.Радзивілла від 23 січня (за н. ст.) 1622 р. (див. ілюстр.2). За час, що минув від написання листа С.Вільяму (2 січня 1620 р.), у житті запорозького провідника відбулися події, які могли вплинути на його почерк. У джерелах зустрічається повідомлення, що у червні 1620 р. він майже втратив зір через якусь хворобу очей. Ішлося про те, що козаки, які збира-

лися у морський похід проти турків і зустріли спротив своєму задуму з боку гетьмана П.Сагайдачного, хотіли навіть його втопити – на той момент майже сліпого⁸. Можна припустити, що інформація про різке погіршення зору перебільшена. Принаймні неспростовним фактом є те, що ще у січні 1620 р., пишучи листа С.Вільяму, гетьман мав гострий зір, а в березні ніщо йому не завадило особисто командувати козаками під час відбиття татарського вторгнення в Україну⁹. Якщо влітку 1620 р. у П.Сагайдачного й виникли якісь проблеми з очима, то, очевидно, він їх навмисно перебільшив, аби ухилитися від морського походу та не стати жертвою козацької розправи. Хоч би там як, а в березні 1621 р. П.Сагайдачний, на той час полковник, вочевидь мав добрий зір, супроводжуючи Єрусалимського патріарха Феофана до молдавського кордону¹⁰.

Під час Хотинської війни 1621 р. П.Сагайдачний зазнав поранення, від якого невдовзі помер. Касіян Сакович, автор панегирика «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» (1622 р.), писав, що з-під Хотина запорозький гетьман повернувся напівмертвий («Пріихаль до Києва, наполю умерлый»), запевняючи, що його герой мав навіть декілька поранень¹¹. Риторично забарвлену тезу про «напівмертвого героя» – П.Сагайдачного, – котрий повернувся з Хотинської війни, підхопив

⁸ Сласький до С.Жолкевського, 26.VI.1620 // Miejska Biblioteka im. E.Raczynskiego w Poznaniu (далі – Biblioteka Racz.). – Rkps.№2. – S.504.

⁹ Г.Шломович до Я.Острозького, 23.III.1620 // AGAD. – APL. – Rkps.№1574. – S.1.

¹⁰ Новини з Білгорода, без дати // Biblioteka Racz. – Rkps.№2. – S.817.

¹¹ Сакович К. Вършъ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, Гетмана Войска Его Кор. Милости Запорозкого, Зложонны презъ инока Касіана Саковича Ректора школъ Киевскихъ въ Брацтвѣ. Мовленые отъ его спудеовъ на погребѣ того цного рыцера въ Киевѣ, въ недѣлю проводную, року Божого, тысяча шесть сотъ двадцать-второго // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1886. – Вып.1. Приложения. – С.32–33, 35.

та продовжив козацький історик XVIII ст. Самійло Величко, який, серед іншого, писав, що вже під Хотиним гетьман був настільки немічний, що фактично лежав на смертному одрі¹².

Насправді, як свідчать джерела, під час Хотинської битви 1621 р. та одразу по її завершенні П.Сагайдачний, попри вогнепальне поранення руки, був вельми енергійним та діяльним. Проте рана таки далася взнаки й 20 квітня 1622 р. гетьман помер. Водночас ще у січні 1622 р. П.Сагайдачний демонстрував доволі високу політичну активність, пишучи, зокрема, листи різним адресатам, у тому числі королівським комісарам¹³. Яким насправді був фізичний стан запорозького гетьмана на початку 1622 р. вочевидь може допомогти визначити графологічний аналіз його автографа.

Текст листа П.Сагайдачного до К.Радзивілла від 23 січня 1622 р. написав військовий писар Лаврентій Пашковський. Гетьманові ж належить зроблений унизу власноручний підпис із титулом, що вмістився на двох рядках:

*Piotr Konaszewicz Hetman
Z Rycerstwem IKM Zaporozkiem*
(Петро Конашевич, гетьман,
із рицарством Й[ого] К[оролівської]
М[илості] Запорозьким)

Вивчення графологічних особливостей підпису П.Сагайдачного у цьому листі дає підстави для висновку, що почерк гетьмана в основному зберіг риси, притаманні його листу до С.Вільяма від 2 січня 1620 р. Водночас у більш пізньому почерку простежуються певні нові ознаки й тенденції. Як видається, вони були зумовлені, серед іншого, чималим інтересом П.Сагайдачного до К.Радзивілла як політичного союзника запорожців. Порівняно з текстом листа 1620 р., у підписі 1622 р. з'явилися деякі більш вигадливо написані великі літери, ширші та округліші петлі. Мала літера **p** набула заключного штриха, спрямованого праворуч до рядка. Очевидно цей елемент, а також манера писати велику літеру **K** з вельми значною дугоподібною верхньою частиною другого елемента літери, асоціювалися у П.Сагайдачного з уявленнями про каліграфічне письмо, засвоєне ним ще під час навчання в Острозькій школі.

Автор листа вочевидь хотів справити враження на свого адресата вигадливим розчерком пера наприкінці підпису. Привертає увагу й окреме написання з каліграфічною старанністю першої літери в імені **Piotr**. Ще одним психологічно ключовим для П.Сагайдачного словом було його патронімічне прізвище, написане також старанно й за особливою графічною схемою. У ньому перша, середня та остання літери (**K**, **z** у складі **sze** та **z** наприкінці слова) мають надрядкові частини, що вищі відповідно на 4, 2 та

¹² Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1852. – Приложения к т.1 летописи Величка. – С.34–37.

¹³ Комісія з козаками, учинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Muzeum Narodowego im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – Biblioteka Czart.). – Rkps.№206. – S.533, 554. Див. також: Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ // Записки НТШ. – Т.СCLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2006. – С.529–530.

3,1 величини корпусу літер, розташованих поряд. Відтак у прізвищі утворено вертикальні акценти: **KonasZewicZ**. Тобто бажання автора підпису демонстративно увиразнити своє ім'я та прізвище безсумнівне, що вочевидь вказує на його розвинене почуття власної гідності, прагнення бути у центрі уваги та любов до слави й влади.

У листі П.Сагайдачного від 23 січня 1622 р. є всі ознаки того, що його автор мав тверду, із доброю моторикою, руку, гострий зір, просторову орієнтацію, зберігав свою амбіційність та гостроту комбінаційного розуму. Про це свідчать, зокрема, його виняткове вміння раціонально компонувати та естетизувати підпис, спроможність тримати на рівній лінії рядки, писати у швидкому темпі розгонистим скорописом, енергійно вриваючись натисками пера у папір і, водночас, виводити, у тому числі схожими на павутину тонкими лініями, геометрично вивірені лінії та петлі, а також використовувати у ряді випадків вельми дрібні букви. Усе це вказує на те, що й у січні 1622 р. П.Сагайдачний, попри недугу, спричинену пораненням, був людиною, яка мала фізіологічно міцний та повноцінний організм і вочевидь не була похилого віку.

Якою могла бути різниця у віці між П.Сагайдачним та його дружиною?

Із «Віршів на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» відомо, що його дружиною була шляхтянка Анастасія, уроджена Повченська¹⁴. Однак ми не знаємо, в якому віці й коли саме відбулося весілля. У тогочасному шляхетському середовищі, зокрема на Волині, чоловіки зазвичай уперше одружувалися у 25–30 років. Утім були також і більш ранні шлюби, іноді батьки-шляхтичі одружували навіть своїх неповнолітніх синів¹⁵. Згідно з Литовським статутом (розд.VI, арт.1), повнолітніми вважали осіб чоловічої статі по досягненні ними «повних» 18 років, а для жінок повноліття наступало у 15 років. Відтак можна зробити лише припущення, що реальний шлюбний вік П.Сагайдачного та А.Повченської принаймні не був нижчим від визначеного у тогочасному законодавстві.

Певною мірою конкретизувати зазначене питання допоможе інформація про дітей, що їх мало подружжя. Ідеться про запис у метриці Замойської академії (навчального закладу, заснованого у Замості наприкінці XVI ст. коронним канцлером та великим коронним гетьманом Яном Замойським), в якому під 1618/1619 академічним роком фігурує новоприбулий на ім'я Лукаш, батька якого звали Петром, а прізвище він мав Конашевич. Зроблене також уточнення щодо міста, звідки той з'явився – Київ, а також зазначено про належність до Київської дієцезії («*Lucas Petri Konaszewicz, Kiouiensis, dioec. Kiouiensis*»)¹⁶.

¹⁴ Сакович К. Вірші на жалосный погребъ Зацного Рыцера... – С.33.

¹⁵ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.21, 24, 38.

¹⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 // Archiwum dziejów oświaty. – T.XI. – Warszawa, 1994. – S.100.

Отже прізвище та по батькові в іменуванні *Лукаш Петрович Конашевич* указують на те, що особа, яка його мала, вочевидь була сином Петра Конашевича-Сагайдачного. Окрім збігу його прізвища з прізвищем патронімічного походження П.Сагайдачного – *Конашевич*, а також тієї обставини, що по батькові *Петрович* утворилося від імені *Петро*, яке мав запорозький гетьман, про кровну спорідненість цих осіб сигналізують деякі опосередковані факти. По-перше, Л.Конашевич був вихідцем із Києва, в якому принаймні наприкінці другого десятиліття XVII ст. мешкав (у власному або винайнятому помешканні) П.Сагайдачний¹⁷. По-друге, Л.Конашевич явно не походив з якоїсь багатой родини київських міщан, що могла дозволити собі навчати сина у Замойській академії. Принаймні на сьогодні у документах першої чверті XVII ст. серед місцевих міщан не виявлено особи з іменуванням Конашевич, Лукаш Конашевич або Петро Конашевич¹⁸. По-третє, з наявних писемних джерел, що проливають світло на антропонімічну ситуацію на Київщині у першій половині XVII ст., випливає, що у цьому регіоні вочевидь не було «двійника» П.Сагайдачного, тобто особи, котру, як і гетьмана, звали б *Петром Конашевичем*, і яка мала б доволі значущий статус у суспільстві, аби залишити певний слід у тогочасних документах.

Під час запису Л.Конашевича до Замойської академії йому могло бути щонайменше 7–8 років (нижче цього віку учнів до навчального закладу не приймали; водночас студенти могли записуватися також на вищі курси академії – іноді навіть у віці 20 років)¹⁹. Однак є підстави стверджувати, що Л.Конашевич потрапив до Замостя, маючи орієнтовно 15–16 років. На таку думку наштотує зміст заповіту П.Сагайдачного від 15 квітня 1622 р., в якому немає прямої згадки про опіку над дітьми – вочевидь через те, що Лукаш на той час уже набув повноліття²⁰. Звідси випливає, що Л.Конашевич вірогідно народився близько 1604 р. Якщо це так, то П.Сагайдачний одружився з А.Повченською щонайпізніше на початку 1603 р. На той час наречений імовірно було менше 18 років. Цей віковий рубіж становив вік повноліття для чоловіків, натомість дівчата (повноліття яких наступало в 15 років) напевно ризикували постати в очах сучасників «старими дівами». Те, що А. Повченська у молодому віці взяла шлюб із П.Сагайдачним, опосередковано підтверджує факт її повторного шлюбу в 1624 р. (коли їй правдоподібно виповнилося 36–38 років) зі шляхтичем Іваном Пйончинським²¹, а також виявлена нею у середині 1620-х рр. велика енергія та завзяття у справі обстоювання своїх економічних інтересів²².

¹⁷ П.Пачинський до Т.Замойського, 9.VIII.1619 // AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Rkps.№737. – S.56, 59.

¹⁸ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – С.23–39. Див. також: Її ж. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.

¹⁹ Gmiterek H. Młodzież z Kijowszczyzny w akademii Zamojskiej (1595–1784) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.3/4. – К., 1999. – С.231–232; Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.2. – С.11–12.

²⁰ Акт про передачу І.Борецьким та О.Голубом грошей Львівському братству згідно із заповітом П.Сагайдачного, 24.VI.1622 // Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч.3. – С.268–269.

²¹ Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки НТШ. – 1930. – Т.С. – С.29.

²² Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – С.29.

Щодо віку П.Сагайдачного в рік одруження з А.Повченською є підстави припустити, що він був лише на кілька років старший за свою молоду дружину, народившись напевно на початку 1580-х рр. Головним аргументом на користь цього припущення слугують виснувані на підставі графологічного аналізу почерку П.Сагайдачного об'єктивні дані про нього як особу, котра на початку 1620-х рр. демонструвала відмінну загальну фізичну форму (причому навіть попри важке поранення 1621 р.), а саме – твердість, енергійність та розвинену моторику руки, а також притаманний людям молодих і середніх поколінь гострий зір. Те, що у цей час П.Сагайдачний вирізнявся вольовим началом, амбіційністю, цілісністю натури й був у розквіті інтелектуальних сил, підтверджує, серед іншого, проявлена ним спроможність концентрувати увагу, володіти просторовою орієнтацією та бачити за деталями ціле. У першій половині XVII ст. усе це напевно характеризувало людину, яка щонайбільше підійшла до сорокарічного рубежу свого життя. Щоби мати предметніше уявлення про те, як у часи П.Сагайдачного сприймали вік людини, а також яким щодо цього поставав запорозький гетьман в очах сучасників, розглянемо деякі іконографічні джерела та матеріали щоденників польського мемуариста Якуба Собеського (1590–1646 рр.), адже останній особисто бачив запорозького гетьмана під час польсько-московської війни 1617–1618 рр., а також під Хотиним 1621 р.

Що повідомляють про вік П.Сагайдачного іконографічні джерела та щоденники Я.Собеського?

До наших днів дійшло лише одне автентичне іконографічне джерело, що проливає світло на те, яку зовнішність мав П.Сагайдачний і на скільки років він виглядав. Ідеться про гравюру із книги К.Саковича «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» (1622 р.), на якій запорозького гетьмана зображено верхи на коні²³. Автор цієї гравюри невідомий, однак певні особливості його творчої манери (зокрема прагнення зображувати людей із великими виразними очима) були характерні для деяких тогочасних видань (із гравюрами), що виходили з Києво-Печерської друкарні, зокрема «Анфологіона» (1619 р.). Примітно, що у гравюрних портретах, уміщених у цій книзі, чітко передано вікові особливості персонажів – одні з них мають зморшки та мімічні складки на обличчі, а інші зображені без них²⁴.

Майстер, котрий створив портрет П.Сагайдачного, не міг, звісно, із фотографічною точністю передати риси обличчя свого героя, адже тогочасна вітчизняна школа рисунка ще не піднялася до такого рівня. Водночас він, як і інші художники першої чверті XVII ст., що брали участь в ілю-

²³ Див. факсиміле гравюрного портрета П.Сагайдачного: *Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі...* – С.23.

²⁴ *Анфологіон*. – К., 1619 // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУ ім. В.І.Вернадського). – Відділ стародруків. – Кир.738.

струванні видань Києво-Печерської друкарні, безперечно, володів елементарними художніми прийомами, за допомогою яких можна було відтворити на малюнку вікові особливості людини. Важливе й те, що напевно він бачив свого героя ще за життя, принаймні під час його перебування у Києві. Оскільки гравер приступив до ілюстрування книги К.Саковича невдовзі по смерті П.Сагайдачного, він добре пам'ятав, якою була його зовнішність.

Художник зобразив гетьмана з дещо видовженим, худорлявим обличчям, із великими виразними очима, натяком на «орлиний» ніс, вольовим підборіддям. Лоб у нього опуклий, без зморшок. Немає зморшок або мімічних складок також на інших частинах обличчя. Отож попри те, що П.Сагайдачного зображено з вусами та бородою, які зазвичай додають людині поважного вигляду, його обличчя вповні моложаве (якщо ж прибрати бороду та вуса – навіть доволі молоде).

На нашу думку, майстер змалював П.Сагайдачного порівняно молодим, оскільки це відповідало реальному зовнішньому вигляду гетьмана у час його найбільшої полководницької слави, насамперед у рік Хотинської війни 1621 р. Видається очевидним, що авторові гравюрного портрета не було потреби якимось навмисно «омолоджувати» свого героя, адже він ілюстрував панегіричний твір, в якому цей герой мав бути, радше, солідного віку, аніж юнаком. Окрім того, створюючи портрет П.Сагайдачного, цей художник не міг його й занадто «старити», орієнтуючись на певні уявлення про досконалий твір панегіричного жанру (обличчю гетьмана вікової солідності надала борода, яка вочевидь була у ті часи, у тому числі в середовищі козацької старшини, «знаком» високого владного статусу та соціального престижу)²⁵. Адже зображеного на гравюрі героя, щойно померлого гетьмана, повинні були впізнавати його сучасники. Отже автор гравюрного портрета П.Сагайдачного 1622 р. зобразив запорозького гетьмана у розквіті сил.

Перед тим, як розглянути деякі матеріали щоденників Я.Собеського, які допоможуть уточнити вік П.Сагайдачного, зазначимо, що середньовічні автори сприймали вік людей вибірково, визначаючи його лише у дітей та старих, тоді як роки представників інших вікових груп рахували на десятиліття²⁶. У працях Я.Собеського (народився 5 травня 1590 р.)²⁷ зустрічаються вікові характеристики осіб, молодших або ж старших від нього. Приміром, у віці 27 років він писав про 23-річного королевича Владислава як про «молодого володаря»²⁸. Дійшовши 31-річного вікового рубежу, Я.Собеський чітко демонстрував відчуття дистанції в роках між собою та старими людьми, відзначаючи в них, наприклад, відсутність сконцентрованості під час роз-

²⁵ Див.: Козацька старшина. Малюнок на полях карти України Г.Боплана // Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – К.; Л., 2000.

²⁶ Левинсон К.А. История ментальности в Европе. Очерки по основным темам. Под ред. П.Динцельбаха // История ментальности. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – Москва, 1996. – С.105–106.

²⁷ *Długosz J. Jakub Sobieski. 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz.* – Wrocław, 1989. – S.19.

²⁸ *Diarius expeditiey moskiewskiey dwuletny królewica Władysława anno dni: MDCXVII pisany przez j.m.p. Jakuba Sobieskiego commissarza teyze expeditiey (дали – Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletnej królewicza Władysława AD 1617)* // Biblioteka Czart. – Rkps.№2763.IV. – S.181, 211, 241.

мови²⁹. На 32-му році життя, під час Хотинської битви 1621 р., Я.Собеський фіксував обмеженість фізичних можливостей Я.-К.Ходкевича, якому вже йшов сьомий десяток³⁰. Натомість майже своїм ровесникам, які також проходили випробування війною, цей автор міг давати оцінку, екстраполюючи їхні фізичні та психологічні можливості на себе, розглядаючи їх як людей у розквіті життєвих сил і можливостей³¹.

У цьому контексті привертає увагу опис Я.Собеським герцю (жовтень 1618 р.), в якому взяли участь П.Сагайдачний та московський воевода В.Бутурлін: «Сам Сагайдачний вирвав списа в гетьмана Бутурліна та, під'їжджаючи, ударив його тим буздиганом³², що його він отримав від королевича, і звалив з коня, бо той Сагайдачний, будучи гетьманом Війська Запорозького, у цій експедиції подав силу свідчень своєї визначної мужності»³³.

Автор цього опису, безумовно, схвально оцінив дії П.Сагайдачного під час герцю, на який зазвичай виходили не просто безстрашні бійці, що добре володіли зброєю, а міцні, фізично підготовлені люди, як правило молодого та середнього віку. Таким вочевидь був і суперник П.Сагайдачного – В.Бутурлін (помер за 26 років після цього бою, у 1644 р.)³⁴. Я.Собеський звернув увагу на продемонстровану П.Сагайдачним тактику й техніку поединку, яка крім неабиякої фізичної сили вимагала спритності, блискучої реакції, уміння миттєво оцінити смертельно небезпечну ситуацію та ухвалити правильне рішення. Адже запорозькому гетьману вдалося вибити з рук противника спис, що був вельми грізною зброєю у кінному поединку, а потім із короткої дистанції з такою силою вдарити В.Бутурліна буздиганом, що той звалився з коня й залишився живим вочевидь лише завдяки своєму доброму захисному обладунку. Отже у схвальних оцінках Я.Собеським (якому на той час ішов 29-й рік) бойової звитяги П.Сагайдачного простежується психологічна близькість автора до героя своєї розповіді, притаманна людям приблизно одного віку.

Я.Собеський залишив ще один опис індивідуальних дій П.Сагайдачного в бою. Ідеться про події Хотинської війни 1621 р., а саме бойову сутичку, учасником якої став П.Сагайдачний – на той час посол Війська Запорозького до короля, що у серпні того року у супроводі невеликого польського підрозділу повертався до своїх. Як писав Я.Собеський, їх «угледіла турецька сторожа й кинулася за ним. Не поступився їм полем бою і сильно зіткнувся

²⁹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. – Kraków, 1853. – S.164–165.*

³⁰ *Ibid. – S.127.*

³¹ *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława AD 1617. – S.271.*

³² Буздиган – турецька назва пірнача (рос. «шестопёр»), різновиду металевої холодної зброї, що являла собою насажену на півметрове держално литу головку із закріпленими на ній гострими пластинами прямокутної, трапецієподібної, трикутної або ажурної форми. Пірнач використовувався також як символ військової влади та в дипломатичному церемоніалі (див.: *Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – T.1. – S.219; Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свєшніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 189–190).*

³³ *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława AD 1617. – S.531.*

³⁴ *Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б. Коментарі // Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т.1. – С.310.*

з турками; скоро сторожа дала знати про [цих] людей (П.Сагайдачного та загін польських вершників, який його супроводжував – П.С.) у [турецький] табір, [звідки] висунулося все, що живе. Побачивши нерівність, коли [турки] вже почали бути для нього [надто] сильними, Сагайдачний із Ганнібалом та Молодецьким (командири двох польських кавалерійських корогв, які були при П.Сагайдачному – П.С.) почали відступати до кушів. Втративши там коня, [він] мужньо боронився пішим, поранений з яничарки в руку почав відступати, рушивши просто до Дністра»³⁵.

Неважко перекоонатися, що у повідомленні про цю подію, яка відбулася майже через три роки після описаного Я.Собеським поединку запорозького гетьмана з московським воеводою, П.Сагайдачний виступає безстрашним воїном, який не ухиляється від сутички з ворогом, а навально атакує та швидко орієнтується у бойовій обстановці. Він постає спритним, кмітливим і, безумовно, фізично дужим вояком. Після того, як під ним убили коня, він одразу став на ноги, запекло обороняючись від ворогів, які наседали. Навіть зазнавши вогнепального поранення в руку, П.Сагайдачний спромігся відірватися від противника. Тобто Я.Собеський, якому у серпні 1621 р. ішов 32-й рік, змалював фізично сильного та психологічно стійкого бійця, дії якого не змусили автора опису хоч якось продемонструвати щодо нього відчуття вікової дистанції. Упадає також в очі, що Я.Собеський у своєму творі «Історія Хотинської війни», який побачив світ 1646 р., писав про те, що начебто смерть П.Сагайдачного спричинив його надмірний інтерес до жіночої статі. Звідси бачимо, що польський мемуарист на все життя зберіг пам'ять про запорозького гетьмана як про чоловіка у розквіті сил.

Отже Я.Собеський у віці 28 та 31 рік залишив відомості про індивідуальні можливості П.Сагайдачного як воїна. Із відповідних описів цього автора випливає, що на той час він не виказував щодо П.Сагайдачного відчуття якоїсь суттєвої різниці у віці. Утім запорозький гетьман вочевидь не був ровесником Я.Собеського, належачи до найближчої до нього старшої вікової групи. Адже якщо б П.Сагайдачний був однолітком мемуариста, то в такому випадку він одружився б з А.Повченською у 13 років, а в 14 років став би батьком, що вочевидь не узгоджувалося з усталеними у шляхетському середовищі традиціями перших шлюбів, а також суперечило тогочасному законодавству. Окрім того, беручи шлюб, майбутній гетьман був, як уже зазначалося, старшим за свою наречену принаймні на декілька років (те, що різниця між ними у віці не була істотною, підтверджує сприйняття його Я.Собеським майже як свого ровесника).

Звідси випливає, що запорозький гетьман міг бути старшим за автора записок на 5, щонайбільше 7–8, років. Якщо б П.Сагайдачний був помітно старшим за Я.Собеського, то йому навряд чи вдалося б здійснити описані тим подвиги. Приймавши максимальний поправочний коефіцієнт різниці у віці між П.Сагайдачним та Я.Собеським (тобто 8 років), можна вирахувати орієнтовну дату народження запорозького гетьмана, а саме – 1582 р.

³⁵ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621.* – S. 123.

У той час, коли на світ з'явився майбутній гетьман, новонародженим зазвичай давали церковно-календарні імена, тобто називали дитину на честь святого, із днем ушанування якого збігалося (або було близьким до нього) її народження³⁶. Тож можна припустити, що Петро Конашевич орієнтовно народився 1582 р. на церковне свято апостолів Петра й Павла, тобто 29 червня за старим, або 9 липня за новим стилем. Звідси стає зрозумілим, що П.Сагайдачний прожив близько сорока років.

Дата народження П.Сагайдачного – 1582 р. – у контексті деяких найважливіших віх його біографії

Визначивши дату народження П.Сагайдачного, можна спробувати принаймні пунктирно окреслити у хронологічному плані найважливіші події, які відбулися у ранній період його життя (що не дістали відображення у писемних джерелах), а також визначити, в якому віці він уперше обійняв ті чи інші владні пости у Війську Запорозькому та командував козацьким військом на полях найбільших за його полководницької кар'єри війн.

Доволі «темною» сторінкою у біографії запорозького гетьмана виступають ранні роки його життя. Скупі інформацію загального характеру про них подав К.Сакович:

А первой о его вамъ скажемъ уроженю,
По томъ въ лѣтахъ молодыхъ о его цвиченю.
Уродился онъ въ краяхъ П о д г о р с к и хъ П р е м ы с с к и хъ,
Выхованъ въ Вѣрѣ Ц е р к в и В с х о д н е й зъ лѣтъ дѣтинскихъ
Шоль потомъ до Острога, для Наукъ уцтивыхъ,
Которыи тамъ квити, за Благочестивыхъ
Князятъ: которыи ся въ Наукахъ кохали,
На Школы маетностей много фундовали:
Абы ся Млодь въ Наукахъ уцтивыхъ цвичила,
Церкви, и тыжъ Ойчизнѣ позитечна была.
Дай Боже, бы тая тамъ Фундація трвала:
Жебы ся оттоль Хвала Божія помнажала.
Там теда К о н а ш е в и чъ часъ немалый живши,
И Наукъ въ Писмѣ нашомъ Словенскомъ навыкши,
Потомъ видячи ся бытъ способнымъ до мензства:
Шоль до З а п р о з к о г о Славного Рыцества³⁷.

Як бачимо, К.Сакович наголошує на тому, що П.Сагайдачний, виходець із «Підгірських Перемишльських країв», із дитинства був «вихований у вірі Церкви Східної». Після цього він опановував «поштиві науки» в Острозі, пробувши на навчанні доволі довго («час немалий»), а по здобутті освіти у цьому місті приєднався до запорожців.

³⁶ Зизаній Л. Катехізис (1627), рукопис XVII ст. // НБУ ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. – ДА. П. 566. – Арк.18 зв. – 21.

³⁷ Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера... – С.29.

Оскільки майбутній гетьман народився в родині дрібної української шляхти, то він вочевидь повторив традиційний для дітей вихідців із цього стану шлях щодо початкової освіти. Тобто навчався у парафіяльній школі при храмі, або ж здобув початкову домашню освіту. У джерелах є повідомлення про те, що шляхетські діти із православних родин приступали до такої науки у семирічному віці, навчаючись щонайменше три роки письму й читанню церковнослов'янською мовою (іноді також азам латини). Після цього діти із заможних шляхетських родин могли здобувати освіту у середніх навчальних закладах – як правило сім років, завершуючи студії у приблизно сімнадцятирічному віці³⁸. Найбагатші представники панівного стану посиляли своїх дітей у західноєвропейські університети, причому за певних обставин вони змушені були починати навчання за кордоном у «нижчих» граматичних класах³⁹.

Близько 1576 р. князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький заснував в Острозі школу (іноді її називають колегією або академією), в якій навчався також і П.Сагайдачний. У семикласному закладі було поєднано програми елементарної та середньої шкіл. До підготовчого класу (фари) приймали дітей із певним рівнем знань. Потім учні навчалися у різних класах-школах (інфіма, граматика, синтаксима тощо), де опановували предмети «тривіуму», тобто граматику, риторику, діалектику, а також «квадривіуму» – математику, геометрію, музику, астрономію. Вивчали також грецьку, латинську, церковнослов'янську, польську та українську книжну мови, можливо основи філософії (діалектику та логіку). До кінця XVI – початку XVII ст. Острог залишався вельми значущим для православних Речі Посполитої культурно-ідеологічним центром⁴⁰.

Отже П.Сагайдачний так само, як і інші шляхетські діти, здобував елементарну освіту щонайменше три роки – розпочавши це навчання 1589 р. у сім, і завершивши 1592 р. – у дев'ять років. Із цими знаннями він не міг претендувати на те, щоби відразу записатися у класи середньої школи. Однак уже маючи певний освітній багаж, в Острозькій школі напевно пропустив підготовчий елементарний клас. Тобто 1592 р. він розпочав із молодших класів, а згодом пройшов повний курс навчання. Провчившись упродовж шести навчальних років, П.Сагайдачний закінчив Острозьку школу 1598 р. у віці близько шістнадцяти років.

³⁸ Заповіт В.Загоровського, 1577 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т.1. – Ч.1. – С.73–74.

³⁹ [Radziwiłł K.]. Consideratie strony wysłania xcia Janusza do cudzei zemi, без дати; Informatia według ktorey syn moy xiądz Janusz Radziwiłł y służy pry nim będący tak w drodze, iako na mieyscu postępować sobie mają, 7.IX.1628 // AGAD. – AR. – Dz.I. – Rkps.№37. – S.310–335. [Idem.]. Przyczyny dla ktorzych by się zdalo ieszcze zatrzymac w tak młodym wieku wyprzowowac xcia Janusza w tę droga // Ibid. – S.315–316.

⁴⁰ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.). – К., 1987. – С.58–67, 70; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С.23, 25–28, 34–37, 39, 42–43, 98, 100, 118–122; Його ж. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури: У 5 т. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.540–547.

Очевидно у другій половині 1598 р., тобто на сімнадцятому році життя, він став запорозьким козаком. Як уже зазначалося, близько 1603 р. одружився з А.Повченською, у 1604 р. в подружжя народився син Лукаш. Принаймні у 1614 р. у віці 31–32 роки П.Конашевич-Сагайдачний став запорозьким полковником⁴¹, а 1616 р., маючи близько 34 років, уперше взяв до своїх рук гетьманську булаву⁴². У 36 років він командував козацьким військом під час польсько-московської війни 1617–1618 рр., а на момент Хотинської битви 1621 р. йому було 39 років.

⁴¹ Лукаш Сапера до Льва Сапери, 4.III.1615 // *Antonów M. Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego* // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1926. – Roczn. XL. – Zesz. 2. – S.197–198.

⁴² Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 2 (12).XI.1616 // *Документи російських архівів з історії України*. – Т.1. – С.104–105.

Rather recently Verkhovna Rada decreed the 440-th anniversary of the day of zaporozhian hetman P.Konashevych-Sahaidachny's birth should be in 2010. Can this chronological directive determined by superior legislative body, be scientifically rightful? In this article the day of glorious hetman birth was reconstructed on the basis of researched extant sources and by using the special scientific methods (particularly, the graphological analysis).

